

سرزمین گنبد و مناره

« نازیلا ناظمی

معماری مساجد ایران، به دلیل ویژگی‌های خاص آن، در جهان شناخته شده است. مهم‌ترین دلیل این ویژگی را باید وجود نوعی اتحاد و هماهنگی و هم‌بستگی میان عناصر سازنده با باورهای مذهبی سازندگان مساجد دانست. همچنین باید توجه داشت که روند تحولات معماری مساجد در طول تاریخ، نماد و معرف هنر، فرهنگ و اعتقادات مذهبی ایرانیان است. برای آشنایی با سیر تحول معماری در مساجد، نگاهی داریم به «مسجد تاریخانه دامغان» که از جمله مساجد اولیه در ایران است و «مسجد نصیرالملک» در شیراز.

مسجد تاریخانه

در نوار شمالی کویر مرکزی، شهری با قدمت نزدیک به هفت هزار سال قرار دارد. شهری که فردوسی از آن با نام «ده مغان» یاد می‌کند و یونانیان آن را «هکاتم پلیس» یا شهر «صد دروازه» نامیدند و امروز به نام «دامغان» شناخته می‌شود. در میان تمامی آثار تاریخی موجود در این شهر، مسجد کهن آن که از اولین مساجد ایران است، به نام تاریخانه، اثری است بی‌نظیر.

ویژگی‌های معماری

از جمله ویژگی‌های مسجد وجود تعداد زیادی ستون در داخل رواق‌ها و شبستان‌هاست که باعث شده، این مسجد در برخی از کتاب‌ها به نام «چهل‌ستون» نیز نامیده شود. مسجد تاریخانه دارای ۲۶ ستون است که ۱۸ عدد از آن‌ها در یک‌سو، ۵ ستون در سمت دیگر، و ۳ ستون در بخش میانی قرار دارد. هر ستون دارای آجرهایی به طول ۳۵، عرض ۳۴ و قطر ۷ سانتی‌متر است و ارتفاع آن‌ها از سطح زمین تا زیر طاق‌ها، ۲/۸۴ متر و تا پشت بام ۶ متر است. صحن مرکزی مسجد نیز مربع شکل، به طول ۲۶/۲۶ و عرض ۲۲/۲۵ متر است که پیرامون آن با رواق‌هایی احاطه شده که جمعاً ۲۲ دهانه طاق مانند آن، از ۲۲ ورودی به حیاط راه دارند. در سمت غرب مسجد، ایوان یا طاق بزرگی زده شده است که حکم محراب را دارد و محل قرار گرفتن منبر است. طول این دهانه یا طاق بزرگ ۱۴/۱۲ متر و عرض آن ۵/۰۳ متر است. شایان ذکر است که این سازه خشتی از لحاظ معماری به گونه ساخته شده که با توجه به زلزله‌خیز بودن شهر دامغان، در برابر زلزله‌های بزرگ منطقه در طول تاریخ به خوبی ایستادگی کرده است.

مناره مسجد

مسجد تاریخانه جزو اولین مساجدی است که در آن‌ها مناره ساخته شده است. مناره اولیه این مسجد خشتی و در بخش غربی مسجد براساس یک طرح چهارضلعی یا شش‌ضلعی، بنا شده بود. این مناره ظاهراً بر اثر زلزله در سال ۲۴۱ یا ۲۴۲ هجری ویران شد. سال‌ها پس از نابودی آن، در دوره سلجوقیان، به جای مناره قدیم، مناره‌ای دیگر از آجر و به شکل مدور بنا می‌شود. این مناره در سمت شمالی مسجد و دارای ۲۶ متر ارتفاع و ۶۸ پله داخلی است. محیط مناره در بخش پایینی، حدود ۱۳ متر است که به تدریج و با ارتفاع گرفتن مناره از زمین از محیط آن کاسته می‌شود و در بالا این محیط به ۶/۸ متر می‌رسد.

از ویژگی‌های این مناره آن است که مستقیماً از روی زمین به صورت مدور ساخته شده است. مناره دارای آجرکاری با نقوش اسلامی است و در ارتفاع ۱۰/۵ متری آن، کتیبه‌ای به خط کوفی از آجر وجود دارد. براساس کتیبه دیگری که داخل مسجد وجود دارد، سازنده این مناره، **ابو حرب بختیار بن محمد**، حاکم وقت ایالت «قومس» در دوره سلجوقیان بوده است.

مناره مسجد تاریخانه، برخلاف سایر مناره‌ها، دارای سر انتهایی نیست. همین امر باعث شده است، برخی محققان ارتفاع مناره را بیشتر از این بدانند و معتقد باشند که بخش بالایی آن شاید بر اثر زلزله فرو ریخته باشد. شایان ذکر است که مناره‌ها در مساجد یا بناهای دیگر تنها برای اعلام وقت نماز و اذان نبوده‌اند. از جمله مصارف این برج‌ها رصد ماه نو در آغاز ماه‌های قمری و به ویژه در آغاز ماه رمضان و شوال بوده است.

چرا تاریخانه؟

نام این مسجد شاید در مقایسه با سایر مساجد ناآشنا باشد، اما این نام حکایت از تاریخ اولیه آن دارد. براساس بررسی‌های باستان‌شناسی، مسجد تاریخانه در حدود قرن اول یا دوم هجری بنا شده است. می‌توان «تاری» را به معنای «خدا» در زبان ترکان و ترکمنان دانست که از دوره سلجوقیان به این نام، یعنی «خانه خدا»، نامیده شده است.

مسجد بدون گنبد

این مسجد بنایی است تقریباً مربع که از چهار طرف دارای تعداد زیادی شبستان‌های طاق‌دار و حیاطی در جهت قبله است. با توجه به نوع بازسازی و مصالح استفاده شده، بازسازی اولیه آن را می‌توان مربوط به دوران بنی‌امیه دانست.

در زمان حکومت سلجوقیان مسجد نوسازی و بخش‌هایی به آن اضافه می‌شود. از جمله در فاصله شبستان‌ها، طاق‌های میانی ایجاد می‌شوند و مناره‌های جدید به جای مناره قدیمی که فرو ریخته بود، ساخته می‌شود. پس از آن در قرن سیزدهم، به جای برخی از طاق‌های قوس‌دار گذشته که در آن زمان فرو ریخته بودند، طاق‌های نوک‌تیز جناغی جایگزین می‌شوند. مسجد تاریخانه، هر چند بنایی است خشتی و آجری بدون گنبد و آینه‌کاری و کاشی‌کاری، اما از عظمت و شکوهی خاص برخوردار است.

مسجد نصیرالملک (مسجد صورتی)

میرزا حسنعلی خان نصیرالملک از جمله بزرگان قاجاریه است که در زمان حکومت ناصرالدین شاه مأمور حکومت فارس با مرکزیت شیراز می‌شود. او در سال ۱۲۹۳ قمری تصمیم گرفت، مسجدی برای استفاده مردم بسازد. پس کار ساخت مسجدی به مساحت ۲۸۹۰ مترمربع و زیربنای ۲۲۱۷ مترمربع که به نام مؤسس آن نصیرالملک نام گرفت، آغاز شد. ساخت مسجد که ۱۲ سال ادامه یافت، از همان ابتدا کاملاً با سایر مساجد ایران متفاوت بود. یکی از مهم‌ترین تفاوت‌ها، کاشی‌ها و نوع نقش و نگارها و لعاب‌های آن‌ها بود. این کاشی‌ها که به نام «هفت‌رنگ» معروف‌اند، دارای نقش گل‌های سرخ و زنبق و نرگس شیرازی هستند و در آن‌ها از رنگ صورتی بسیار استفاده شده است. وجود همین کاشی‌های نادر و صورتی‌رنگ است که مسجد نصیرالملک را به «مسجد صورتی ایران» تبدیل کرده است.

مشخصات مسجد نصیرالملک

مسجد دارای سه ورودی است. ورودی اصلی آن که با کاشی‌های هفت‌رنگ تزئین شده، دارای دری چوبی است که در یک چارچوب یا قاب سنگی یکپارچه قرار دارد. در بالای چارچوب سنگی، کتیبه سنگی کوچکی وجود دارد که روی آن قطعه‌ای از شعرهای **شوریده شیرازی**، به همراه تاریخ ساخت مسجد، به خط نستعلیق نصب شده است. پس از عبور از این در، وارد هشتی و سپس راهرویی می‌شویم که به حیاط مسجد منتهی می‌شود؛ حیاطی وسیع و چهارگوش که حوضی با ابعاد ۴/۵ در ۱۶/۵ متر در میان آن قرار دارد.

طاق مروارید

مسجد دارای دو ایوان است: ایوان شمالی و ایوان جنوبی که با کاشی‌های هفت‌رنگ تزئین شده‌اند. در ایوان شمالی طاق بی‌نظیرش به «طاق مروارید» معروف است. مقرنس‌ها که با کاشی‌های بسیار ظریف از نقوش گل‌های همیشه‌بهار و گل سرخ و با رنگ‌های صورتی، آبی، سبز و خط‌های پیرامونی زرد و آبی و مشکی پوشیده شده‌اند، چنان زاویه‌های مهندسی و دقیقی دارند که از دور مانند دانه‌های مروارید به هم چسبیده‌ای نمایش داده می‌شوند.

طاق نمای مروارید هشت متر ارتفاع دارد و به سبک نیم‌گنبد ساخته شده است. به غیر از طاق مروارید، سایر بخش‌های داخلی و خارجی این ایوان نیز دارای کاشی‌های هفت‌رنگ مزین به آیات قرآن است. در دو سمت این ایوان، دو طاق نمای کوچک و سه نیم طاق وجود دارد. همچنین در ایوان شمالی چهار غرفه کوچک با سقف مقرنس کاری شده، به سبک «کاسه‌سازی» وجود دارد که به نام «پن کاسه» یا «پنج کاسه» معروف است.

طاق نمای گلدسته

بر فراز طاق نمای جنوبی دو گلدسته کوچک وجود دارد که داخل و خارج آن با کاشی‌های بسیار زیبا پوشیده شده است و نیم‌گنبدی مقرنس کاری شده در آن جلوه‌گری می‌کند.

شبستان زمستانی

مسجد نصیرالملک دو شبستان اصلی دارد. یادمان باشد که شبستان در مساجد، به فضاهای سرپوشیده و ستون‌داری می‌گویند که از یک طرف به صحن مسجد راه دارد و چون در شب‌های سرد نماز جماعت در آنجا خوانده می‌شود و گاه مسلمانان تا صبح در آن به عبادت مشغول می‌شوند، به نام شبستان نامیده می‌شوند. شبستان شرقی، تالاری رو به قبله است که بیشتر در زمستان مورد استفاده قرار می‌گیرد. این شبستان هفت ستون ساده آجری دارد که در یک ردیف قرار گرفته‌اند و سقفی کاشی کاری شده را نگه می‌دارند. این ساختمان دارای ایوانی هشت طاقه است که ساختمان را از حیاط جدا می‌کند. شبستان شرقی در حال حاضر به موزه اوقاف تبدیل شده است.

شبستان نور و رنگ

مسجد نصیرالملک را باید تابلویی هزار نقش و رنگ دانست. برای درک بهتر این زیبایی بهتر است در فاصله بازه زمانی ۸ تا ۱۰ صبح قدم در شبستان غربی مسجد گذاشت. اینجاست که نور و رنگ و شیشه و کاشی‌های هفت‌رنگ و ستون‌های پیچ در پیچ شما را با خود به دنیایی رؤیایی و خیال‌انگیز می‌برند. شبستان غربی بنا به گفته اکثر بازدیدکنندگان ایرانی و خارجی، جهانی است جدا و تکه‌ای است مجزا از سایر بخش‌های مسجد و سایر آثار تاریخی. زیرساخت شبستان غربی از آجر است، با تزئین کاشی‌های رنگی لعاب‌دار. طاق شبستان به نیت ۱۲ امام روی ۱۲ ستون سنگی با طرح مارپیچ قرار گرفته است. کف آن مانند دریایی آبی است که با کاشی‌های فیروزه‌ای فرش شده و انعکاس‌دهنده سقف پر گل و گیاه و آیات قرآنی آن است. در انتهای شبستان محرابی از جنس مرمر قرار دارد.

این شبستان هفت درگاه دارد که متصل‌کننده این تالار به صحن مسجد با هفت در چوبی و شیشه‌های رنگی ساخته دست استاد **حاج میرزا آیت** هستند. راز زیبایی مسجد را باید در تابش نور خورشید، به ویژه هنگام صبح دانست که روی این شیشه‌ها رنگین‌کمانی هزار رنگ می‌سازد. در واقع کاشی‌های فیروزه‌ای کف شبستان، دریایی می‌شوند که ستون‌های سنگی بر آن شناورند و گل‌ها و سبزه‌های کاشی‌ها در حصار از رنگ‌های دلفریب جانی تازه می‌گیرند و باغی می‌شوند، تجسم بهشت.

نگهداری و مرمت

چون نصیرالملک وارث پسری نداشت، تولیت مسجد به فرزندان دختر او رسید. مسجد تحت نظارت متولیان خود چندین مرتبه مورد مرمت و تعمیر قرار گرفته است. اولین بار نزدیک به ۷۰ سال قبل، کف آن تعمیرات اساسی شد. پس از آن، از سال ۱۳۷۰ تا ۱۳۸۵ بار دیگر بازسازی و مرمت شد. این مسجد در ۱۳۵۸ در فهرست آثار ملی ایران به ثبت رسید.